

ID 1578
C2
7-5-1982

3110519230003

dorpsgezicht Winsum

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN EX ARTIKEL 20
VAN DE MONUMENTENWET

3.110519230004

WINSUM/OBERGUM, gemeente Winsum

Toelichting op de aanwijzing van Winsum/Obergum
tot beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgaande kaart
(Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekening nr.179)
door een stippellijn omgrensd gebied.

Staatsuitgeverij 's-Gravenhage

ISBN 90 12 037611

De dorpen Winsum en Obergum maken deel uit van een terpen- of wierdenreeks die zich uitstrekt van Adorp bij Groningen tot Ranum ca. 15 kilometer noordelijker. Ontstaan in de romeinse tijd op de oostelijke oeverwal van de Hunze heeft Winsum/Obergum zich in de middeleeuwen ontwikkeld tot een handelscentrum en hoofdplaats van de Groninger Ommelanden. Kenmerkend voor de nederzetting die thans overwegend een woonkarakter heeft is de aanwezigheid van een tweetal hoge wierden, van elkaar gescheiden door het Winsumerdiep. Dit karakteristieke gegeven, alsmede de goeddeels bewaard gebleven ruimtelijke structuur van de beide wierden vormen het motief voor een aanwijzing van Winsum/Obergum als beschermd dorpsgezicht.

Het Groninger gewest Hunsingo waarin Winsum en Obergum zijn gelegen ontleent zijn naam aan de rivier de Hunze, het tegenwoordige Reitdiep. In het kweldergebied ten noorden van de stad Groningen vindt deze voormalige getijdegeul zijn beloop langs een onder klei verborgen zandrug in het verlengde van de Drentse Hondsrug. Op de door opslibbing vanuit zee en fluviale afzetting gevormde verhoging langs de oostelijk oever ontstaan al voor het begin van de jaartelling de eerste nederzettingen, zoals blijkt uit bodemonderzoek dat o.a. in het nabijgelegen Ezinge werd verricht. De romeinse en middeleeuwse perioden van zee-rijzing (transgressiefasen) die herhaaldelijk verhoging van deze woonplaatsen noodzakelijk maken, leiden tot het ontstaan van wierden en wieren die zich ook nu nog duidelijk in het landschap aftekenen. Aan dit proces van wierdevorming komt eerst een einde na de voltooiing van het zeedijkenstelsel met de aanleg waarvan in Groningen in de elfde eeuw na Christus een begin wordt gemaakt.

Bepalend voor de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van Winsum/Obergum is geweest de aanwezigheid van een afwatering vanuit het noord-oostelijk kwelderland op de Hunze. Deze stroom, het tegenwoordige Winsumerdiep, heeft mogelijk als "delf" (gegraven of gekanaliseerde waterloop) een ontwateringsfunctie vervuld in de vroegmiddeleeuwse ontginningen van het zuid-oostelijk gelegen Bedumerwold, dat deel uitmaakt van de Groninger laagveen- of woldgordel. Zeker is dat het diep na de aanleg van de zee-borgen (dijken) langs de Hunze dienst gaat doen als polderboezem en als scheepvaartverbinding tussen Hunze en Dollard.

De monding van het diep ligt dan (ca. 1250) bij het tegenwoordige Oldenzijl, ongeveer een kilometer ten zuid-westen van Winsum.

Hoewel uit bodemonderzoek vaststaat dat er in Winsum al in de romeinse tijd sprake moet zijn geweest van bewoning dateren de eerste vermeldingen van Wincheim (= plaats in de hoek) en Obergum uit omstreeks 1000 na Chr. Winsum komt dan voor op de lijst van bezittingen van een klooster in het Duitse Werden aan de Ruhr. Vrijwel zeker is dit klooster ook de stichter geweest van een tufstenen kerkje dat, naar men aanneemt tussen 1000 en 1050,

wordt opgestrooken op de plaats van de tegenwoordige Hervormde kerk. Een tufsteenfragment in de zuidelijke kerkmuur herinnert nog daaraan.

Voor het overige is van het vroege Winsum/Obergum weinig bekend. Zeker is dat de voornaamste inkomstenbron van de inwoners heeft gelegen in veeteelt en landbouw, zoals blijkt uit een opgave van te leveren goederen in genoemde kloosterregisters (ca.1160). Daarnaast heeft de ligging bij de monding van het diep in de Hunze een zekere markt- en handelsfunctie mogelijk gemaakt. De bevestiging daarvan vormt de toekenning van het tol-markt- en muntrecht door de Duitse koning Hendrik IV in 1057.

Aan het eind van de dertiende eeuw, als de aanleg van de zee-weringen is voltooid, worden de Duitse kloosterbezittingen overgedragen aan de Johanniter-orde te Warffum, waarmee Winsum een voorwerk (agrarische dependance) van dit klooster wordt. Ongeveer tegelijkertijd vestigt er zich de nieuwe orde der Dominicanen of predikheren die in 1276 te Winsum een klooster sticht. Mogelijk hangt daarmee samen de herbouw van de kerk van Winsum en de stichting van een kerkgebouw te Obergum, eveneens eind dertiende eeuw. Het kerkje van Obergum wordt opgetrokken op de hoogste plaats in het centrum van de wierde. Deze situering en de aanwezigheid van een ring- of ossenweg die op latere plattegronden wordt afgebeeld, wijzen erop dat de Obergumer wierde zich vanouds heeft ontwikkeld volgens het concentrisch patroon dat kenmerkend is voor veel Friese en Groninger dorps-terpen.

In contrast daarmee staat de structuur van Winsum waar de kerk zich op de plaats van zijn tufstenen voorganger, terzijde van de wierde bevindt. Centraal op de terp ligt hier ook tegenwoordig nog de verbindingsweg tussen de dorpen op de kwelderrug. De ruimtelijke totaalsituatie doet veronderstellen dat de beide wierden nog in de vroeg-middeleeuwse transgressieperiode (ca. 800-1100 na Chr.) een aanmerkelijke verhoging hebben ondergaan, waarbij het hart van de Winsumer wierde zich, door uitbreiding of samenvoeging van bestaande woonheuvels, in westelijke richting heeft verplaatst.

In de latere middeleeuwen neemt de betekenis van Winsum/Obergum als centrum van handel en bestuur verder toe. Zo wordt het dorp vanaf 1323 genoemd als hoofdplaats van het Winsumerzijlvest dat verantwoordelijk is voor de waterhuishouding in noordelijk Groningen.

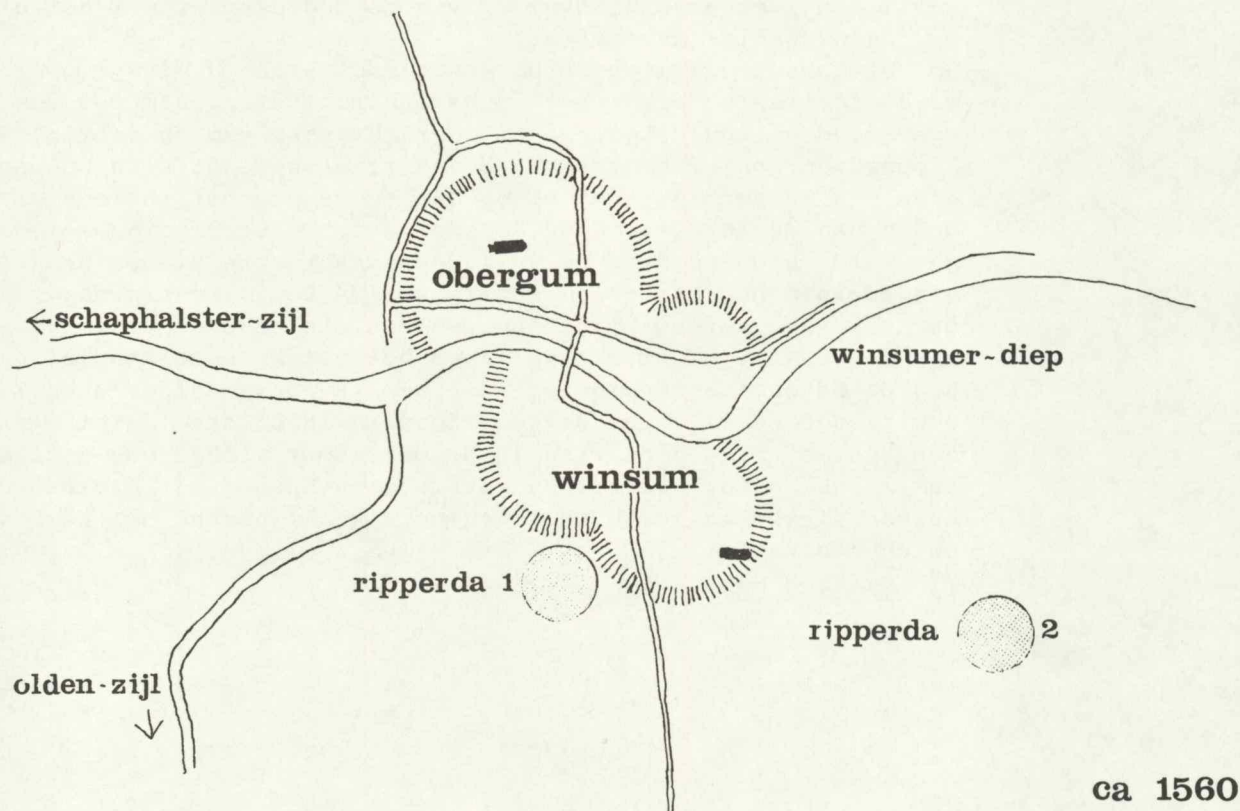
In 1459 gaat het zijlvest, dat overwegend in kerkelijke handen is, over tot de aanleg van een nieuw zijldiep van Winsum/Obergum naar Schaphalsterzijl, enkele kilometers westelijker gelegen aan de Hunze.

De sluis bij Oldenzijl raakt daarmee buiten gebruik en gaat na de afsnijding van de rivier bij Garnwerd (1629) verloren.

Een impuls voor de positie van het dorp in de Ommelanden vormt verder de vestiging van het hoofdelingen-geslacht Ripperda te Winsum. Deze familie sticht in de vijftiende eeuw een tweetal

3.110519230006

borgen (versterkte woonhuizen) ten zuidwesten en zuidoosten van de wierde. Uit verschillende bronnen komt naar voren dat geleidelijk de bezittingen en de burgerlijke en kerkelijke rechten (waaronder het collatierecht) overgaan van de kloosterorden in de omgeving op de Ripperda's. Hun grootste invloed bereiken zij in de tweede helft van de zestiende eeuw als bevelhebbers van de prinsgezinde en ommelander troepen. Daarmee begint tevens hun ondergang: na het verraad van Rennenberg (1581) wordt Winsum door de Groningers ingenomen en geplunderd waarbij behalve de beide borgen ook het inmiddels verlaten Dominicaner klooster wordt verwoest. Van de borg-steden zijn tegenwoordig nog slechts de omgrachtingen herkenbaar ten zuiden van de Reindersstraat en ten oosten van de spoorlijn Groningen-Rodeschool. De plaats waar het klooster heeft gestaan kan niet meer worden vastgesteld.

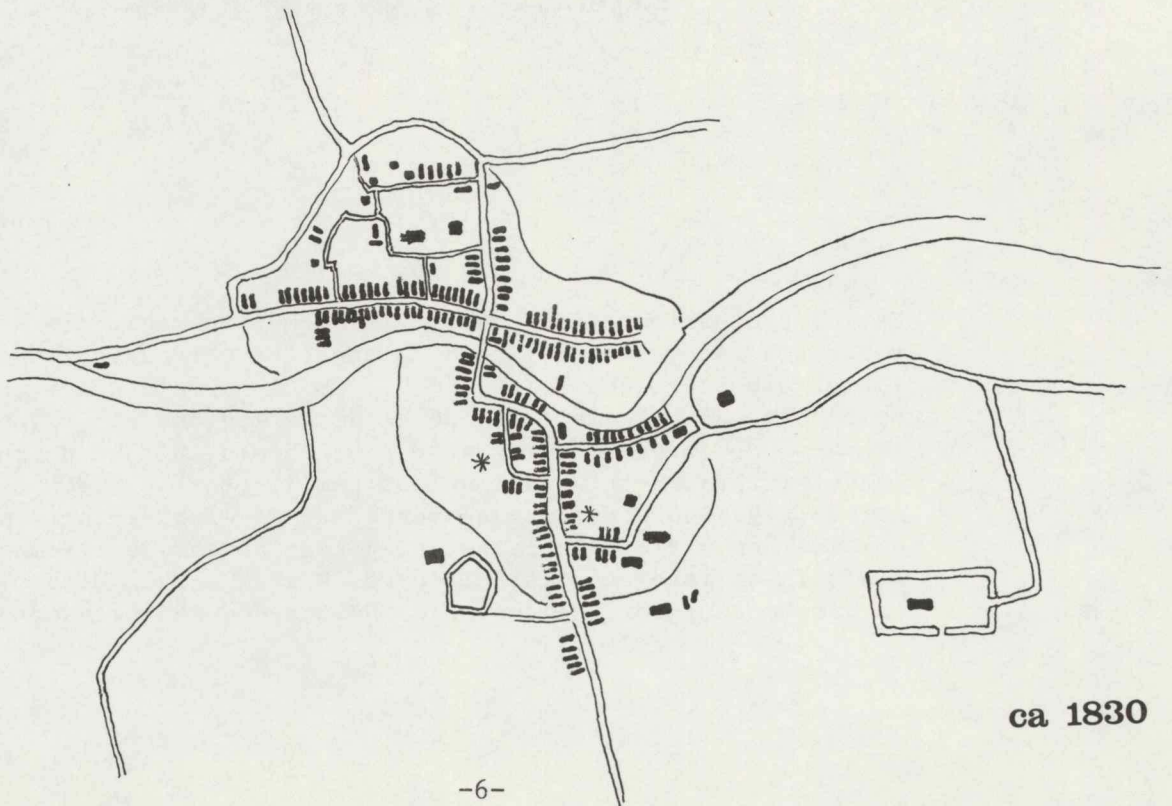

Het oudste cartografisch materiaal vormen de regionale kaart van Jacob van Deventer (1560) en een plattegrond van Ludolf Tjarda van Starckenborg (ca. 1680). Op de laatste kaart waarop behalve de borgsteden en de beide kerken ook het wegennet en de dorpsbebouwing worden afgebeeld, blijkt de ruimtelijke structuur van Winsum en Obergum al sterk overeen te komen met de tegenwoordige; aangegeven staat de wierde-ring van Obergum met een uitloop langs het diep naar de enkele kilometers oostelijker gelegen steenhuisen "de Brake" en de "Blauwe Borg"; in Winsum domineert de centrale "Herewech", de tegenwoordige

hoofdstraat, met een oostelijke aftakking langs de kerk naar het diep, die wordt voortgezet in de trekweg naar Onderdendam. De verbinding tussen de beide dorpen over het water bevindt zich al ter plaatse van de huidige Boog.

In de zeventiende en de achttiende eeuw blijft Winsum onder gezag van de stad Groningen die na 1581 de voornaamste rechten en bezittingen heeft verworven. Een afbeelding van deze bezittingen uit 1727 laat zien dat in Winsum dan alle landerijen ten oosten van de kerk en de tegenwoordige Kerkstraat en ten westen van de huidige Ripperdastraat eigendom van de stad zijn. Daar-tussen bevinden zich, langs de Hereweg, de heerden en woonhuizen van de Winsumers, een situatie die wordt bevestigd op de plattegrond van Theodorus Beckeringh (1781). Deze beeldt voor het eerst een tweede verbinding af van de Hoofdstraat met het diep, de tegenwoordige Havenstraat.

Op het kadastrale minuteplan (ca. 1830) staan in Winsum opnieuw de Hoofdstraat, Kerkstraat en Havenstraat afgebeeld met aan weerszijden van de wierde de omgrachtingen van de voormalige Ripperdaborgen. Tegenover de Havenstraat bevindt zich nu bovendien een lusvormige aanhoeking die toegang geeft tot een windmolen aan de tegenwoordige Molenstraat. De verbinding met Obergum wordt gevormd door de in 1808 aangebrachte stenen brugverbinding die nog steeds bekend is als de Boog. De ringweg rond de kerk van Obergum blijkt nu grotendeels bebouwd te zijn, evenals de oostelijke aftakking langs het water. Deze eindigt echter bij de haven: de verbinding naar de Blauwborg (afgebroken in de achttiende eeuw) en de Brake (sloop in 1856) staat niet meer aangegeven. Binnen de ring is de Obergumer wierde nog grotendeels onbebouwd; wel worden enkele binnenpaden met kleine woonhuizen afgebeeld zoals de tegenwoordige Lijnbaan, het Kerkepad en de Nieuwstad.

3.110519230007

Van der Aa (ca. 1840) bevestigt dat de funktie van Winsum/Obergum nu overwegend is geënt op de agrarische omgeving. Het dorp, dat dan ca. 1200 inwoners telt bezit o.a. een bierbrouwerij, een vellenblooterij, een oliemolen, een pelmolen en een korenmolen. Daarnaast bevindt zich in Obergum een tweetal scheepswerfjes met een houtzaagmolen en, langs het diep enkele kilometers oostelijker, een drietal steenbakkerijen en een kalkbranderij. Uit het midden van deze eeuw dateert de verharding van de straatweg Groningen - Winsum (1843, bekostigd door partikulieren) de aanleg van een tweede lus aan de Winsumer Hoofdstraat om de Molenberg (ca. 1845) en het graven van het "Omsnijdingskanaal" een omleiding van het Winsumerdiep noordelijk van Obergum (ca. 1850).

Bestuurlijke wijzigingen in deze tijd zijn de opheffing van het oude Winsumerzijlvest (1848) en de definitieve overdracht van de Groninger rechten en bezittingen (1856).

Hoewel in de tweede helft van de negentiende eeuw de landbouwkrisis (1877-1895) zijn invloed doet gelden zet de ruimtelijke ontwikkeling zich voort, zoals o.a. blijkt uit de uitleg van Obergum langs de Schoolstraat, gelegen op de oostelijke flank van de wierde. In Winsum komen langs de tegenwoordige Praediniusstraat de molen "De Ster" (1851) en de openbare lagere school (1882) tot stand. In 1893 wordt de spoorlijn Sauwerd-Rodeschool geopend, die later verbonden zal worden met de stad Groningen; Winsum krijgt dan een station, gelegen bij de borgstede ten zuidoosten van de wierde en vanaf de Hoofdstraat ontsloten door de Stationsweg. De goede verbindingen van het dorp leiden ertoe dat Winsum een aantrekkelijk woonoord wordt voor rustende landbouwers en renteniers, wat tot uitdrukking komt in de maat en het karakter van de nieuwe woonhuizen langs de Hoofdstraat en Stationsweg.

Gebouwen die dateren van omstreeks de eeuwwisseling zijn het raadhuis bij de Boog(1907) en een zuivelfabriek op het voormalige Ripperdaland bij de kerk (ca. 1900, afgebroken in 1976/1977). Na 1910 begint een periode van aanzienlijke uitbreidingen. In Winsum komen deze tot stand in zuidelijke richting tussen de spoordijk en de in 1928 aangelegde provinciale weg Groningen - Lauwerszee, in Obergum zijn vooral het oostelijk en noordelijk buitengebied erbij betrokken. De uitbreidingen zetten zich voort in de naoorlogse jaren waardoor Winsum/Obergum één geheel gaat vormen met het zuidelijker gelegen wierdedorp Bellingeweer. In uitvoering is momenteel de bouw van een tweetal woonwijken ten oosten van de spoorlijn, te weten "De Brake" bij Obergum en "Ripperda" bij Winsum.

Ondanks de explosieve groei van Winsum/Obergum zijn de structuur en het ruimtelijk beeld van de beide historische kernen grotendeels bewaard gebleven.

Een voornaam element daarin is de wierde-ring van Obergum die wordt gevormd door de straten Wierdaweg(west), Onderdendamsterweg (noord), Hoofdstraat (oost) en Westerstraat (zuid). Kenmerkend voor de bebouwing aan het zuidelijk en oostelijk deel, en aan de zuidoostelijke uitloper naar het diep, de Oosterstraat, zijn de aaneengesloten kleine arbeiderswoningen uit de 18e en 19e eeuw, bestaande uit één bouwlaag met een schild- of zadeldak. De nokken, soms met wolfseinden liggen evenwijdig aan de voor-gevelrooilijn, de gevels hebben een verticale indeling, de meest voorkomende materialen zijn de rode Groninger steen, soms voorzien van een harde pleisterlaag en rode en donkerblauwe gebakken pannen. Een karakteristiek detail voor deze Groninger woonhuizen vormen de lijsten onder de wolfseinden. Sommige dwarsgeplaatste panden en een enkele boerderij of hoger opgetrokken woonhuis dragen bij aan de levendigheid van het beeld. Het aantal verstoringen is gering en beperkt zich, afgezien van incidentele kaalslag tot een viertal recent gebouwde winkelpanden.

De hellende, enigszins bochtig verlopende straatjes met een breedte van ongeveer zes meter zijn ingedeeld in een smalle rijstrook in gebakken klinkers met ondiepe trottoirs aan weerszijden. De stoepen voor de woningen, van oudsher gevormd door

3.110519230008

klinkerstroken met een deur-stoep zijn, evenals de molgoten er voor in geheel Obergum verdwenen. Desondanks is, door de maat van de woningen en de straat en de veelal kleine verschillen in lijsthoogte, materiaal, rooilijn, kaphelling en gevelindeling de kleinschaligheid van het beeld gehandhaafd. Het geheel heeft, door het ontbreken van beplanting een duidelijk steenachtig karakter dat nog wordt versterkt door de aanzienlijke hoogteverschillen op de wierde.

De 19e eeuwse uitleg van het dorp langs de Schoolstraat, evenwijdig aan de Hoofdstraat, komt in bebouwingskarakteristiek en inrichting van de openbare ruimte sterk overeen met het zuidoostelijk deel van de wierde-ring. Opvallend zijn hier de achterbebouwingen aan de oostzijde, bereikbaar langs klinkerpaden en -stegen vanaf de Oosterstraat, Schoolstraat en Onderdendamsterweg. De structuur van dit achtergebied wordt echter doorbroken door een houten schoolgebouw, daterend uit de zestiger jaren, dat zich uitstrekt tot de Schoolstraat. Kontrasterend met het besloten en steenachtig karakter van de genoemde ringstraten is de situatie rond de Hervormde Kerk op het midden van de wierde. Hoewel zich langs de binnenpaden Nieuwstad, Kerkpad en Lijnbaan een aantal kleine, deels 18e eeuwse woonhuizen bevinden, heeft het gebied voornamelijk een open en landelijke karakter.

Daaraan wordt bijgedragen door de geringe maat van de klinkerpaden die 2 tot 4 meter breed zijn, de royale moestuinen bij de woningen en de boompartijen rond de kerk. Dit éénbeukige, uit kloostersteen opgetrokken gebouw met een toren onder zadeldak, daterend uit de 13e eeuw, bevindt zich op het hoogste punt van de wierde, ongeveer 5 meter boven N.A.P. Twee 19e eeuwse voorname herenhuizen met siertuinen en enkele forse kastanjabomen vormen een goede overgang van de kerk-situatie naar de Hoofdstraat.

Van de noordelijke en westelijke wierde-ring is de herkenbaarheid sterk verminderd door de herprofilering en asfaltering van de Wierdaweg en de Onderdendamsterweg. De aan de laatste straat gelegen bebouwing,, waartoe behalve twee logementen bij de ingang van de Hoofdstraat, voornamelijk 19e eeuwse vrijstaande woonhuizen en een enkele boerderij behoren, heeft echter haar historisch karakter grotendeels behouden. Aan de Wierdaweg is dit sterk aangetast door afbraak en enkele invullingen die zich niet voegen in de schaal en karakteristiek van de omgeving. Een verzwakking van het beeld wordt ook veroorzaakt door de provinciale weg Groningen-Lauwerszee, die het oorspronkelijke beloop van de ringweg bij de aansluiting op de Westerstraat doorsnijdt.

Veel minder kleinschalig dan de ruimtelijke situatie in Obergum is die rond de Hoofdstraat te Winsum. De bebouwing, bestaande uit woonhuizen en winkelpanden is royaler, de afwisseling in hoogten, kapvormen en materialen groter. Ook de ruimte tussen de grotendeels gesloten gevelwanden is forser van maat en ge-

varieerder van inrichting. Langs de hellende klinkerstraat met een breedte van ongeveer 6 meter bevindt zich behalve aan weerskanten een trottoir ook hier en daar een stoep met palen of een klinkerstrook. De grootste maat wordt bereikt in de omgeving van de Boog waar zich de royale openbare school, gebouwd in 1882, het voormalige gemeentehuis, daterend uit 1907 en de oudere gebouwen rond de herberg "De Gouden Karper" en het voormalig logement Aalders bevinden. Aan de historische waarde van dit gebied wordt echter afbreuk gedaan door een aantal recent gebouwde winkelpanden met bijbehorende opslag- en parkeerterreinen. De Havenstraat (18e eeuw) en de Molenstraat (19e eeuw) komen in schaal weer sterk overeen met de straatjes van Obergum. Waardevol is met name de Havenstraat die wordt gekenmerkt door een bochtig profiel, waarlangs de lage woonhuizen in een verspringende rooilijn zijn geplaatst. Vanuit de beslotenheid van dit sterk hellende straatje worden in de noordelijke wand enkele doorkijken gegeven over het lager gelegen Winsumerdiep. De contrastwaarde van het beeld wordt echter enigszins verzwakt door de afbraak van enkele panden als gevolg van gemeentelijke saneringsmaatregelen.

De Molenstraat, gelegen op de kruin van de wierde is een jongere aftakking van de hoofdstraat. Het hoogste punt wordt hier bereikt op de Molenberg, evenals de kerk van Obergum op ongeveer 5 meter + N.A.P. gelegen, waarop zich de korenmolen "De Ster" bevindt, een achtkante stenen bovenkruier met stelling. Karakteristiek voor de straat is het verschil in maat tussen enerzijds de molen met zijn forse schuur en een witgepleisterde voormalige boerderij aan de westkant, en de kleinschalige woonbebouwing aan de overzijde van de straat.

De derde en oudste zijtak van de Hoofdstraat is de Kerkstraat, die langs de molen "De Vriendschap", een kleine houten pelmolen met rieten bovenbouw, het omgrachte terrein ontsluit van de Hervormde Kerk, een 13e eeuwse gebouw, opgetrokken uit kloostermoppen met tuffragmenten en gereduceerd westwerk.

De toren, herbouwd in 1669 naar het ontwerp van zijn voorganger is voorzien van een houten buitentrapp; de bekroning vormt een tot achtkant ingesnoerde spits. De open omgeving van het kerkterrein met zijn boomsingels langs het grachtje staat in sterk contrast met de beslotenheid van de Hoofdstraat en zijn zijstraatjes.

Het meest karakteristiek voor Winsum en Obergum is de situatie rond het Winsumerdiep, waar de beide wierden, verbonden door een stenen boogbrug en het houten "jeneverbrugje", samen met het laaggelegen bochtige water daartussen, een ruimtelijk beeld opleveren dat voor het Groninger kwelderland uitzonderlijk is. De begrenzing van dit beeld vormen de hooggelegen bebouwingen langs Wester- en Oosterstraat (Obergum) en Haven- en Hoofdstraat (Winsum). De scheepvaart- en havenfunctie die het diep eeuwenlang heeft vervuld is nog goed herkenbaar in een zestal korte stegen en straten, met een gedeeltelijk 18e eeuwse bebouwing,

3.110519230009

die aan de Obergumer zijde afdalen naar het water. Voor het overige wordt het diep omzoomd door hellende achterterreinen en tuinen die elk een eigen beschoeiing en/of aanlegplaats aan het water hebben. De verschillen in hoogten, functies en materialen en de afwisseling van tuinen, boomgroepen en bebouwingen leiden tot een hoge beeldwaarde, waaraan de gemetselde Boog (1808, herbouwd 1940) een belangrijke bijdrage levert.

Het karakteristieke gezicht dat de twee wierden en het diep opleveren, en de historisch waardevolle ruimtelijke structuur van de wierden vormen de componenten van een dorpsbeeld van hoge visuele kwaliteit waarin de ontwikkelingsgeschiedenis van de nederzetting goed herkenbaar is.

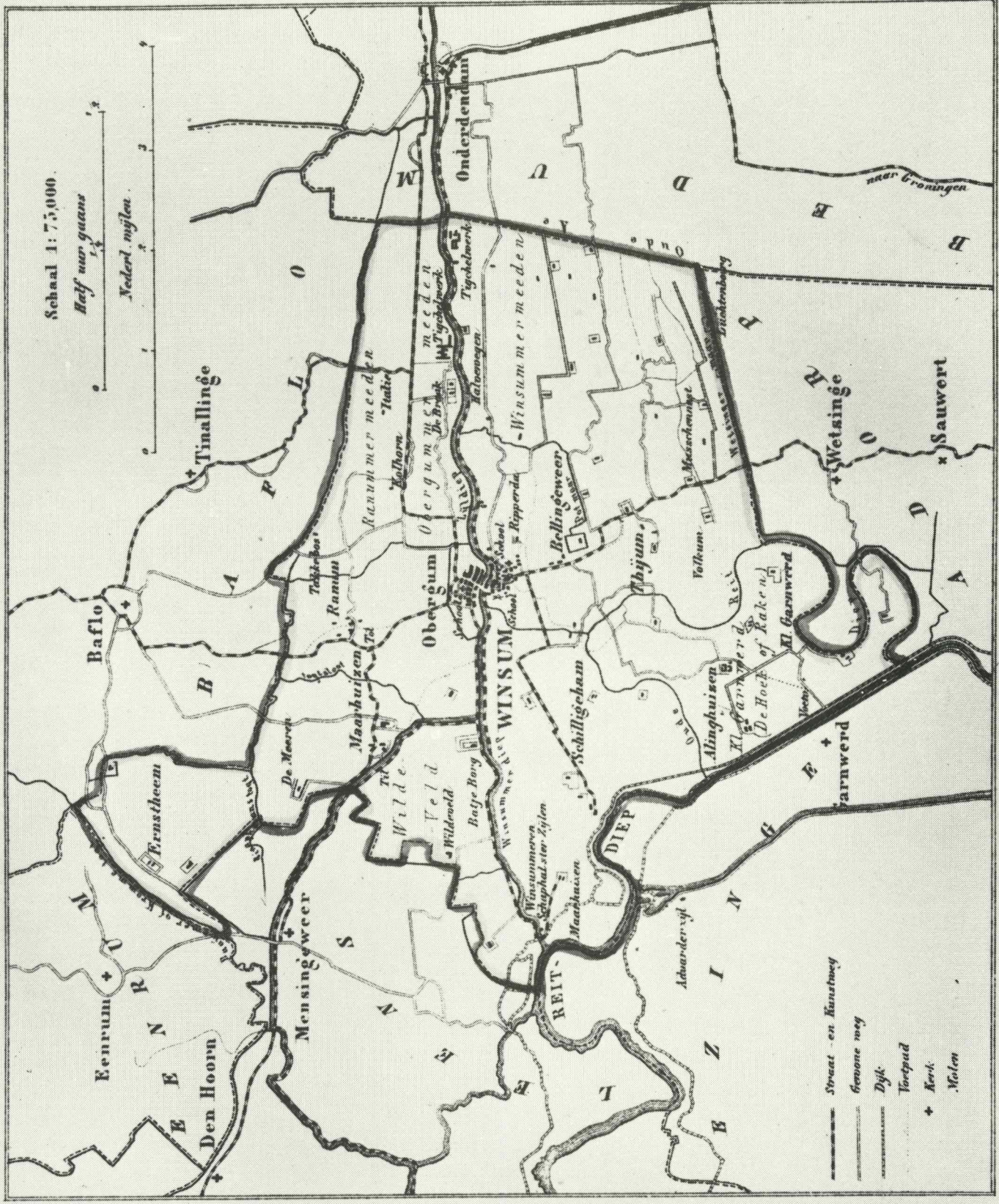
De waarde van dat beeld, waaraan wordt bijgedragen door de bebouwing van de wierden waartoe 20 beschermde monumenten in de zin van de Monumentenwet behoren, rechtvaardigt een aanwijzing van Winsum/Obergum als beschermd dorpsgezicht ex artikel 20 van de Monumentenwet. Binnen de omgrenzing van dit gezicht worden opgenomen de terpring van Obergum, de 19e eeuwse uitleg van dit dorp, de bebouwing van Winsum langs Hoofdstraat, Havenstraat, Molenstraat en Kerkstraat met de direkte omgeving, het kerkterrein met omgrachting en het Winsumerdiep met het zuid-oostelijk jaagpad.

Het doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het oude Winsum en Obergum te onderkennen als een zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkeling binnen het dorp. Dat behoeft veranderingen niet uit te sluiten, maar kan basis zijn voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Schaal 1: 75,000.

Half naar guans

Nederl. mijlen.

- Street - en Kanusboey
- Gewoone weg
- Dyk
- Voerpad
- + Kerck
- Molen

3.110519230011

